

Sten Hansen

ET KRIGSUDBRUD og dets fortolkninger

Af samme forfatter:

Ægtestand /Thomasine Gyllembourg; udgivet, redigeret og bearbejdet og med forord og efterskrift af Sten Hansen (1996)

Handlen og forhandlen. Erindringer ved en 100 års dag (2002)

Sten Hansen

ET KRIGSUDBRUD og dets fortolkninger

Med et selvstændigt bidrag af Erik Stengaard

SKRIVEforlaget

ET KRIGSUDBRUD og dets fortolkninger

Copyright © 2013/2014 Sten Hansen

All rights reserved

Udgivet 2014 af Skriveforlaget, København

Bogen er sat med Garamond Premier Pro

1. e-bogs-udgave

ISBN 978-87-93308-05-3

Bogens billeder er i vid udstrækning taget fra internettet. Der er normalt (forneden med små typer) angivet vor umiddelbare kilde, typisk Wikimedia (billedafdeling af Wikipedia). I visse tilfælde er dog angivet en bagvedliggende kilde, navnlig hvor denne er en offentlig institution (for eksempel Bundesarchive eller Library of Congress).

Der er lagt et stort arbejde i at sikre, at ingen rettighedshavere er blevet forbigået. Skulle det alligevel være sket, anmoder vi den eller de pågældende om at henvende sig. Det vil i så fald være os en glæde at yde en rimelig godtgørelse. Dog er de fleste billeder ikke længere beskyttet af ophavsret.

Erik Stengaards bidrag (afsnit 21) er et selvstændigt afsnit, der let kan adskilles fra resten af bogen. Erik Stengaard har selvstændig ophavsret til dette afsnit.

Udgivet med støtte fra VELUX FONDEN under fondens fundatsbestemmelser, der giver mulighed for at støtte aktive ældre. Kvalitative og redaktionelle vurderinger i forbindelse med udgivelsen er varetaget af forlaget og forfatteren alene.

Gengivelse af denne bog eller dele af den er ikke tilladt ifølge gældende dansk lov om ophavsret. Dog er det tilladt at bringe korte uddrag i omtale eller anmeldelser.

Bogens forfatter, Sten Hansen, er forhen-
værende rektor og dr. scient. på en mate-
matisk afhandling. Foruden flere matema-
tisk-naturvidenskabelige bøger og artikler
har Sten Hansen tidligere udgivet:

Thomasine Gyllembourg: *Ægtestand* –
med forord og efterskrift af Sten Hansen.
Sten Hansens Forlag 1996.

Sten Hansen: *Handlen og Forhandlen* –
Erindringer ved en 100-års-dag. (Udgivet
ved 100-året for foreningen SL's stiftelse).
Sten Hansens forlag 2002.

Indhold

Forord.....	9
1. Den gamle verden.....	15
2. Nationalismen	22
3. Nationerne	29
4. Den storpolitiske struktur	60
5. Kriserne 1905-14.....	70
6. Den militære balance i 1914	87
7. Sarajevo.....	98
8. Blancochecken	106
9. Mellempfasen.....	117
10. Den sorte uge	121
11. Da håbet brast.....	139
12. Krig.....	150
13. Fortolkninger. Tre karakteristiske anskuelsesmåder.....	153
13. 1. Nærlæsning af juli 1914. Skyld og skyldfordeling	153
13. 2. Indglidningsteorien.....	158
13. 3. Magtgrebsteorien.....	159
14. <i>Årsager</i> , ikke bare <i>skyld</i> . Uddragelse af en lære.....	162
15. Nationalismen, den habsburgske instabilitet og “det tyske spørgsmål” .	167
16. Schlieffen-planen – spillets unødvendige joker.....	174
17. Folkenes opbrud, også et led i årsagskæden	179
18. Tillæg 1. Schlieffen-planen og slaget ved Marne.....	182
19. Tillæg 2. Det stof, hvorfra krige er skabt.....	190
20. Uddybninger og noter.	197
20. 1. Spørgsmålet om skyld og årsager, jvf. 13 ff.	197
20. 2. Om “det tyske spørgsmål” (jf. 15).....	204
20. 3. Destabiliserende planlægning i relation til gensynsmulighed (jf. 16 og 20. 1).....	206
20. 4. Bindingerne på Ruslands mobiliseringsmuligheder.....	207
20. 5. To anskuelsesmåder vedrørende krige	208

20. 6. Korte noter.....	210
Note a. Legitimitisme	210
Note b. Dreyfus-affæren.	211
Note c. Napoleon og Bellerophon.....	213
Note d. Franz Josefs underskrift i Bad Ischl.....	214
Note e. Oversigt over de vigtigste traktater, der var i kraft i 1914 ...	215
Note f. Oversigt over de militære styrkeforhold i 1914.	218
21. Historie-videnskabelige bemærkninger og nuanceringer – af Erik Stengaard.	220
1) Kommentar om betydningen af <i>legitimitetsprincippet</i> i relation til andre faktorer	220
2) Donaumonarkiet – en alternativ lang linje frem mod 1914.....	224
3) Den europæiske magtbalance.....	226
4) Tyskland.....	227
5) Det ekspanderende Rusland.....	228
6) Et lille sidespring.....	229
7) Mere om sidespring: Kejser <i>Franz Joseph</i> og kejserinde ” <i>Sissi</i> ”	230
8) Kejserens forhold til moderne teknologi	230
9) Disraeli og Berlinerkongressen 1878. Forholdet mellem Tyskland og Rusland set i et længere perspektiv	231
10) Schlieffen-planen og den militære destabilisering	232
11) England og Belgien. Stormagtsmoral.....	233
12) Nyere undersøgelser vedrørende Schlieffen-planen	234
13) Englands forhold til Tyskland. Flådeoprustningen.....	242
14) Mødet i Potsdam den 5. juli 1914 og udstedelsen af ”Blancochecken”	244
15) Perspektiv/krigsskyld.....	245
16) Et mindre optimistisk syn på risikoen for væbnet kamp mellem demokratier.....	251
Litteratur	253

Military alliances anno 1914

Department of History, United States Military Academy

Forord

Det var i en periode af hidtil uset velstand, af løfterig teknisk udvikling, af tro på et sikkert fremskridt og på fornuftens stadigt stigende herredømme – og det var midt i den dejlige sommer, mens livsglæde og optimisme syntes allermest berettiget, næsten måtte trænge sig på og bemægtige sig menneskenes sind – det var netop da, at Europa pludseligt begyndte at glide, i en stadigt hastigere bevægelse, der hurtigt udviklede sig til et styrt, ned i den afgrund, hvorfra det først sent skulle formå at rejse sig.

Vi står i skrivende stund ved tærsklen til hundredåret for denne triste sommer, 1914, den sommer, der var rammen om den 1. Verdenskrigs udbrud. Skønt litteraturen om dette krigsudbrud er endog overordentlig righoldig, foreligger kun ret lidt umiddelbart tilgængeligt for danske læsere. Og emnet er ikke nu om dage fremtrædende i den almindelige debat. Senere tiders omvæltninger, ikke mindst 2. verdenskrig, synes, om ikke helt, så dog i vidt omfang at have fortrængt den 1. krig fra vor tids historisk-politiske synsfelt. Og dermed er også interessen for de omstændigheder, der ledte frem til krigsudbruddet, blegnet.

Denne udvikling er måske nok forståelig, ikke desto mindre beklagelig. Begivenhedsforløbene op mod to kriges udbrud synes nemlig indbyrdes så forskellige, som de på nogen måde kan være. Det eneste tydelige fællestræk er de katastrofale konsekvenser. Det er med andre ord langt fra sådan, at de erfaringer, det andet krigsudbrud gav os, overflødiggør dem, der kunne tænkes høstet ved en betragtning af det første.

Det er på denne baggrund, den her foreliggende udgivelse bør læses. Det er ikke vort formål med bogen at gøre supplerende forskning i form af fremdragelse af flere originale kilder end de allerede kendte. Noget sådant ville ikke være lønsomt: Skønt emnet mistede en stor del af sin aktualitet i forbindelse med 2. verdenskrig og tiden, der er gået siden, er det overordentlig gennearbejdet, og de tilgængelige kilder har for længst nedfældet sig i litteraturen. Nærværende bogs fremstilling af de faktuelle forhold omkring krigsudbruddet har da også så godt som udelukkende kunne baseres på allerede udkommet litteratur.

Bogen kan derfor ses som et stykke *historiefortælling* til forskel fra egentlig historieforskning. Selve beretningen om tildragelserne i og forud for 1914 ud-

gør bogens første del og dens længste enkeltafsnit. Denne fortælling er i sig selv fængslende, og havde det ikke været for det tragiske indhold, yderst underholdende – et vidne om, at virkeligheden ofte overgår selv den mest spegede og hårrejsende, og desværre også den mest sørgelige, fiktion.

Men tillige kan man se denne udgivelse som et oplæg til *historiedebat*, vel at mærke en debat, der har en stor, men nok mere eller mindre usynlig relevans til vor tids og vor fremtids problemer, og som netop på grund af relevansens delvis skjulte karakter kan være ganske påkrævet.

Dette behov for fortsat debat om et emne, hvor der ikke kan ventes større fornyelse i afdækkede kendsgerninger, skyldes, at emnet – ikke mindst ved kombination med erfaringer gjort under den kolde krig – alligevel giver rig lejlighed til at uddrage ny lærdom, som før man ved af det, kan blive uhyggeligt aktuel. En lærdom om farer, som kun svagt anede kan lure i horisonten, farer, som ubevidst er skabt ved vore egne handlinger og som, hvis de ikke opdages og analyseres i tide, kan blive til ødelæggende realiteter.

*

Ved granskning af en historisk begivenhed eller begivenhedskæde fremtræder dette at søge en lære altid som et naturligt mål – ganske særlig, hvis de omtalte begivenheder har været af ulykkelig eller ligefrem katastrofal karakter. Men ved at søge en lære kan man forstå flere ting, hvoraf (lidt forenklet sagt) navnlig to påkalder sig interesse: Man kan prøve at uddrage en overskuelig række af konkrete, ikke for komplicerede konklusioner, som – hvor det drejer sig om ulykkelige eller bare beklagelige begivenheder – kan sætte os i stand til for fremtiden at vare sig for visse fejlgreb, der kunne føre til en gentagelse.

Det var det ene. Og som det andet kan man lade en omfattende, ofte ganske uoverskuelig mængde af detaljer, hvis præcisere konsekvenser ganske uddrager sig beskrivelse, nedfælde sig i ens sind som en ubearbejdet, underbevidst erfaringsmængde, der dog i et givet øjeblik, vakt ved en relevant association, som en analogi i situationen måtte have udløst, kan melde sig i bevidstheden med et nogenlunde klart varselstegn.

Det er et af resultaterne af det følgende, at kun få, men dog flere end ingen,

konkrete konklusioner lader sig uddrage. Vi fremhæver faktisk kun én enkelt, helt kontant konklusion. Denne tillægger vi til gengæld ganske stor betydning.

Det kræver en længere diskussion at nå frem til nævnte konklusion (se 16.), men vi vil dog straks gøre en antydning, fordi hele diskussionen afslører en tydelig forbindelse mellem den problematik, som forelå i tiden før 1914 og den, som prægede en langt senere periode.

Nærmere bestemt er der en vis parallelitet – eller måske snarere anti-parallelitet – mellem på den ene side den kolde krig i tiden efter 2. verdenskrig frem til omkring 1990, og på den anden side situationen i tiden op mod den 1. Verdenskrig: Begge perioder er præget af magtbalance sideløbende med intense bestræbelser på at undgå den varme krig. Og i begge perioder kunne selve balancens opretholdelse ses som et led i bestræbelserne. Men mens disse lykkedes i den senere periode, endte den tidligere periode helt galt. Hvori bestod forskellen? Var det blot en tilfældighed, at det gik bedre anden gang, eller havde man faktisk lært noget?

På dette konkrete spørgsmål giver vi som sagt vort bud på et svar i 16 (med uddybende kommentarer i senere afsnit). Kort fortalt ser vi en hovedårsag til krigsudbruddet i 1914 i en grundlæggende destabiliserende karakter i de dengang foreliggende militære planlægninger, et forhold, som det lykkedes at undgå under den kolde krig.

Men dette angår et specielt træk, der kan henføres til kategorien af konkrete problemstillinger. I modsætning til fåtalligheden i sådanne helt håndgribelige erfaringer, lette at udskille og at beskrive klart, står den mangfoldighed, der knytter sig til den anden type af erfaringer, de utallige enkeltheds delvis ubevidste nedfalden i sindet.

*

Hvad denne anden erfaringsform angår – specielt når den bringer vidnesbyrd om fejlgreb, om upåagtede faldgruber, måske om lidt legen med ilden, tillige om hildethed i fordomme eller blot vanetænkning, om farlige prioriteringer, om ønsketænkning, der kun alt for let fortrænger køligt overlæg, og om meget andet med ulykkeligt potentiale – er krigsudbruddet i 1914 en kilde, der næppe overgås af nogen anden historisk begivenhed.

Mere alment kan man da stille spørgsmålet: Hvad havde man generelt i eftertiden – specielt i den kolde krigs periode, hvor krigsfaren aldrig lå langt væk – lært, mere eller mindre ubevidst, af fiaskoen i 1914? Og endnu mere alment: Hvad kan *vi*, her ved 100-året for tragedien, lære med betydning for de ukendte farer, der måske venter os – ja som vi vel dårligt kan håbe på at undgå?

De erfaringer, som registreres i sindet hos almindelige iagttagere såvel som hos beslutningstagere med afgørende indflydelse, og som – på trods af deres delvis ubevidste karakter – måske kan dukke op i rette øjeblik, før fatale beslutninger drages, er selvfølgelig typisk – men ikke udelukkende – anvendelige i forbindelse med krige eller anden form for menneskelig konflikt.

Men som sagt ikke kun dér: De vil også være nyttige i utallige andre sammenhænge, hvor der er risiko for at begå alvorlige fejlgreb. Og dette felt indskrænker sig ikke til fundamentale historiske begivenheder: Selv i dagligdagens mere eller mindre afgørende situationer lurer fristelsen for fejl, der generelt er analoge med storpolitiske vildfarelser, og specielt analoge med de skæbnesvangre fejl, der skete i og forud for 1914. Et studium af en katastrofe, der blot delvis er skabt ved menneskers fejlen, vil kunne øge vor visdom og vor agtpågivenhed og hjælpe os til – i stort og småt – at undgå fortsat at snuble i de samme fælder.

Historien er vor bedste læremester. Napoleon havde erkendt dette, da han sagde, at mænd ikke burde læse andet end historie. Vi vil tillade os at udvide dette til også at gælde kvinder. Og vildfarelsernes, de ulykkelige fejlgrebs, historie er den af alle læremestre, som det er allermost nødvendigt at vi sin opmærksomhed.

*

For at en debat eller anden form for granskning skal kunne være nyttig, må de kendsgerninger, der ligger til grund for undersøgelsen, være nøjagtigt belyst. I det foreliggende tilfælde er det bogens hovedafsnit, selve fortællingen, der skal skabe dette grundlag. Vi har forsøgt at gøre fortællingen så fyldestgørende, som det er muligt i en fremstilling, der også skal være så kort, at den er overkommelig og til at overskue.

Bogen indeholder, ud over den fortællende del, nogle afsnit (13 ff.) hvor der redegøres for de mest almindelige fortolkninger vedrørende årsagerne til kata-

strofen i 1914. I tilknytning hertil giver vi vort eget bidrag. Som det fremgår, må disse afsnit ses som et oplæg til debat. Der har, som man måtte vente, for forfatteren meldt sig en række løse ender i denne årsagsanalyse. I et forsøg på at få en lille smule styr på dette, har vi (i 20) gjort nogle uddybende bemærkninger. Vi må advare læseren om, at disse er af en ret teoretiserende art.

Endvidere indeholder bogen to tillægsafsnit, 18 og 19. Førstnævnte handler om slaget ved Marne, der fandt sted i september 1914, kort efter krigsudbruddet. Sidstnævnte indeholder en overvejelse om årsager til krige i almindelighed. Her er henvist til erfaringer også fra andre krige, navnlig anden verdenskrig.

*

En kæde af historiske begivenheder, der er frugter af utallige menneskers handlinger, må selvsagt udgøre et uhyre kompliceret hændelsesforløb, og ingen fremstilling vil nogensinde kunne indfange det hele. Krigsudbruddet i 1914 er ingen undtagelse. I enhver nogenlunde overskuelig redegørelse for et sådant forløb vil der overalt indgå oplysninger, som bør sættes i et videre perspektiv, og som endda kan være omtvistede.

Dette har vi forsøgt at råde bod på ved at indsætte et afsnit (21) betegnet:

Historie-videnskabelige bemærkninger og nuanceringer.

Dette afsnit er udarbejdet – som en selvstændig del af bogen – af historikeren, fh. rektor, cand. mag. *Erik Stengaard*.

Erik Stengaards bemærkninger relaterer sig til hele den egentlige tekst. Vi har kaldt dem *nuanceringer*, fordi de i vid udstrækning tjener til at demonstrere det vide spillerum af nuancerede muligheder, som næsten altid må foreligge i opfattelsen af et begivenhedsforløb og hvad der knytter sig dertil, et spillerum, som ellers let kunne forblive skjult ved en fremstilling, der stiler mod overblikket. Denne nuancering kan i visse tilfælde få karakter af en tentativ modificering af teksten. Selv om krigsudbruddet i 1914 er et af verdenshistoriens mest studerede forløb, er der stadig rum for omfortolkninger i detaljen, og for anbringelse af spørgsmålstejn ved dette og hint.

Forhåbentlig vil læseren ikke se denne fremvisning af et vist spillerum af mulige vurderinger som en svaghed ved bogen. Vi mener tværtimod, at det er en styrke: Ingen fremstilling vinder ved at være dogmatisk. Ingen læsere bliver klogere ved at blive bibragt en opfattelse af, at det sidste ord er sagt. Det er efter vor mening det modsatte af dogmatik, der må tilstræbes – og dette gælder både specielt for det her behandlede emne og generelt for al redegørelse, der tilsigter sandfærdighed.

Erik Stengaard har endvidere ydet en generel og overordentlig kyndige rådgivning i forbindelse med denne bog. Jeg bringer en stor tak til Erik Stengaard for denne rådgivning.

*

I det 20. århundredes dramatiske europæiske historie var intet drama mere pludseligt og samtidig tragisk skelsættende end det for de fleste helt overraskende sammenbrud i juli 1914. Historien om det – skrevet og endevendt gang på gang, som den er – lader sig ikke udtømme. Der er altid grund til at se på den endnu en gang med nye briller, at anskue den med stedse fornyede forudsætninger. Det er just, hvad den følgende fremstilling tilstræber.

Hørsholm, november 2013

Sten Hansen

1. Den gamle verden

Det 19. århundredes politiske verden var skabt ved Wienerkongressen i 1814-15. Metternich og Talleyrand havde sat deres håndfaste aftryk på den, et aftryk, hvis mening ikke var til at tage fejl af, og som sikkert var repræsentativt for den almindelige europæiske opinion: Der skulle være fred, der skulle være stabilitet. Man var træt af krig og usikkerhed, man var træt af revolutionære bevægelser og geniale eventyrere som Napoleon, træt af fornyelser, træt af ideelle teorier, som kun førte til ulykker og ukontrollable forandringer. Man var parat til at fryse verden fast til et still-leben.

Man må sige, at det lykkedes. Alt for godt, som vi skal se. I næsten præcis et århundrede var Europa lukket af for større omvæltninger og forskånet for store krige. Nok opviste århundredet en krig hist og her, og det skortede heller ikke på revolutioner, navnlig omkring 1848, hvor hele Europa troede, at store begivenheder udspillede, og at verden blev født på ny. Men da støvet havde lagt sig, var alt næsten som før. Det var egentlig blot justeringer, der gjorde en stabil situation endnu stabilere – som hos en person, der har fået sat sig godt og efter nogen tid retter lidt på sin stilling og derefter sidder endnu bedre. (Mere signifikante, men langt mere lokale forandringer fandt sted omkring 1870 med det fransk-tyske opgør).

Det var Metternich, der mere end nogen anden blev fader til et system, som blev dominerende i Europas storpolitiske spil i årtierne efter Wienerkongressen. Systemet, der skulle vise sig at holde det meste af Metternichs tid, kan betegnes som et stormagternes direktorium, et datidens sikkerhedsråd, om man vil. Efter Metternichs vision skulle de fem stormagter, Østrig, Frankrig, Preussen, Rusland og England, samarbejde om at sikre freden, hvor den i lokale brændpunkter måtte blive truet. Og de måtte for himlens skyld ikke gå i krig indbyrdes – eller overhovedet modarbejde hinanden.

Det var et sandt mesterstykke, der her blev skabt. Der var på Wienerkongressen og i tiden efter i rimelig grad konsensus mellem stormagterne om dette Metternichske system. I det væsentlige kom det, trods visse mislyde hist og her, til at bestå, indtil Krimkrigen i 1854 gjorde en brat og uafvendelig ende på det.

Ved Krimkrigen var Rusland i bitter og blodig krig mod England og Frankrig. De fem magters direktorium havde ikke kunnet holde til visse modsætninger, der var opstået på grund af russiske ambitioner mod Bosperus og Middelhavet.

Og – hvis vi her må gøre et lille, lidt følelsesladet sidespring – der kunne måske også ligge noget andet bag, noget i en vis forstand smukkere, havde det ikke været så blodigt. Det var jo, i hvert fald for Englands vedkommende, et demokratis kamp mod det ærkeautoritære zardømme, et styre der var forhadet i Europas liberale kredse, og hvis hæl man hellere så end dets tå. At regeringerne skulle være drevet af andet end det nævnte realpolitiske motiv, er nok kun noget, man kan drømme. Men det er en drøm, som det vil være synd ganske at forjage. Og i datiden var der i hvert fald nogen, der gav plads for den – om end den måske kun blev viet en lille poetisk niche. Tænk på Carl Plougs digt med linjerne:

*

Folk, som forliste Frihed og Magt,
Hører I det? Sebastopol falder!

*

I Carl Plougs liberale kreds, som vel i alle ligesindede kredse i Vesteuropa, var Sortehavs-fæstningen Sevastopol, om noget, et symbol på tyranniet, et hadet fyrtårn, hvis skærende lys signalerede undertrykkelse og uret. Dens erobring blev, med et gisp af overrasket, jo også lidt forhastet, opstemthed, modtaget af alle Europas mænd og kvinder af god vilje, modtaget som et morgengry for frihed og retfærdighed. Et håb, en spinkel, men kendelig glød i horisonten, var omsider tændt. En lang nats rejse mod dag var måske ved at være tilendebragt.

Natten blev jo i realiteternes verden længere end håbet. Historien skulle, som vi nu ved, byde på voldsomme tilbageslag, som ingen den gang – i den gamle verdens trygge forankring – kunne ane. Og ikke mindst det russiske folk skulle gennem store lidelser. Gryet kunne synes falsk. Alligevel, det tør *vi* håbe, kan

rejsen, som den går sin ujævne og forvirrende zig-zag-gang overalt på kloden, meget vel have den rigtige retning – mod dag, mod frihed og menneskerespekt.

*

Lad os vende tilbage til realpolitikens kølige verden. På trods af, at det Metternichske system således mødte sit endeligt med Krimkrigen, var Europas fredsperiode dog ikke for alvor brudt. Krimkrigen var lokal, ikke at ligne med Napoleonskrigene – og slet ikke med, hvad senere tider skulle få at se.

Et afgørende instrument for Wienerkongressen i dens politiske fastfrysning-manøvre var knæsættelsen af det legitimistiske princip.¹ Det er det princip, at nationerne skal regeres af de fyrster, der gennem arveret og legitime traktater besidder retten til respektive troner og landområder. Efter Napoleons fald var kongedømmet genindført i Frankrig, og samtlige Europas ledende stater var monarkier. Respekten for fyrsternes guddommelige rettigheder var stærk og utvivlsomt yderligere styrket af 20 år med revolution, rædselsherredømme og et cæsarisk eksperiment forbi turet af krig og til sidst miskrediteret af nederlag.

Som folkeretslig ledesnor har det legitimistiske princip den fordel, at det er klart – klart i den forstand, at det giver mulighed for juridisk analyse – men unægteligt også for juridiske fortolkninger, hvormed politiske skurkestreger kan legitimeres.² Princippet henter yderligere styrke og levedygtighed gennem den rigdom af symboler og ceremonier, der naturligt knyttes til alt, hvad der er kongeligt eller kejserligt, og som giver anledning til dels at understrege den til fyrsternes rettigheder knyttede legitimitet, dels at delagtiggøre den almindelige befolkning i den, og det på en måde, der samtidig er førsteklasses underholdning, dermed egnet til at holde interessen levende.

Det 19. århundredes fred og politiske stabilitet, kun afbrudt af korte, i det væsentlige isolerede rystelser, fandt en parallel i en, omend nok overfladisk og ikke helt ægte, ro og sikkerhed i det enkelte menneskes tilværelse og i samfundets tilstand. Dets institutioner forandrede kun gradvis, dets regler bestod fra år til år, fra årti til årti. Man kendte sine vilkår og sine muligheder. Den sociale mobilitet var ringe, chancen for opstigning dermed begrænset, men man behø-

1) Se Erik Stengaards kommentar i 21, pkt. 1).

2) Et godt eksempel på, at magterne forsøgte at opnå deres politiske resultater uden at bryde åbenlyst med legitimiteten, er beskrevet i 20. 6, Korte noter, Note a, omhandlende nogle byttehandler ved fredsslutninger, hvor Danmark var part (1814-15 og 1864).

vede heller ikke at frygte en udvikling, der på uregelmæssig måde undergravede og forringede ens stilling. Pengenes værdi var konstant, rang, titler og lønninger lå fast i reglementer, som ingen ville drømme om at ændre gennemgribende – højst justere en kende hist og her. Menneskenes rettigheder var uantastelige, ikke truet af radikale forandringer, der først kunne sløre, senere tilintetgøre dem, og ens muligheder var overskuelige og kunne vurderes på en baggrund, der ikke var flydende og ubestemmelig. Enhver vidste hvad han havde. Der var – en slags – fred i sjælene som på slagmarken.

Går man ned i dybden, har billedet på afgørende måde været mindre harmonisk. Det skal vi uddybe om lidt. Men som her beskrevet blev den gamle verden set, ganske særlig i tilbageblik, ofte – gennem erindringens slør – i et rosenrødt skær, hvori dagliglivets uforanderlighed (forvekslet med menneskenes tryghed) og institutionernes stabilitet sammen med æstetikken – charmen – ved formers og rangforholds nøje iagttagelse, har føjet sig til et ideal af sødmefyldt, smertelig tabt skønhed. I "The World Crisis" (s. 107) skriver Churchill (citeret i nærværende forfatters oversættelse):

*

"Verden, som den her stod på katastrofens tærskel, var såre strålende. Nationer og imperier kronede med fyrster og potentater rejste sig majestætisk til alle sider, svælgende i den lange fredsperiodes opsamlede skatte. Alt var på plads og fæstnet – på sikker vis, syntes det – i et umådeligt balancerende vægtstangssystem. ... Ville Europa således vogtet, således grupperet, således forbundet, forenes i en universel og prægtig organisme i stand til at modtage og nyde i en overflod, der overgik alle drømme, de gaver, som naturen og videnskaben hånd i hånd stod rede til at give? Den gamle verden i sin solnedgang var skøn at skue."

*

Det er karakteristisk for Churchills fortællekunst, at han ikke beskriver tingene, som han tror, de var, men som han på det omhandlede tidspunkt opfattede

dem eller kunne være fristet til at opfatte dem. Kun i en antydning røber han sit nøgterne forbehold for læseren. Den gamle verden var nok skøn *at skue* (orig: fair to see). Men bag den indtagende, glitrende facade, skjult i dens blændværk, lå et system af spændinger, bærende i sig en stadig og voksende sprængningsfare, og et sæt af fordomsprægede sædvaner og sygelige, men ugennemskuede anskuelser – militariserede tænkemåder, usunde æresopfattelser – nogle, såsom visse fremherskende raceteorier, direkte forgiftende, i det lange løb farlig balast, stof til en katastrofe. Den gamle verden sejlede med et lig i lasten.

Ikke mindst på det konkrete politiske område lå der problemer skjult under overfladen. Hen mod periodens slutning begyndte da også små, opbrudsvars-lende, dog af de fleste mennesker formentlig upåagtede kriser at indfinde sig, stedse hyppigere som veerne forud for en fødsel – eller måske snarere som små jordrystelser forud for et omfattende jordskælv – kriser, der for kyndige og dog rådvilde iagttagere bar vidnesbyrd om en usynlig, indre ustabilitet, om underliggende bevægelser, som den Metternich-Talleyrand'ske fastfrysning alt for længe havde holdt skjult, hindrende eller i hvert fald sinkende den nødvendige tilpasning. Snart skulle de bryde igennem med eksplosiv kraft.

*

Længslen efter den gamle verden prægede flere generationer i årtierne efter krige. Den har sat sine spor i litteraturen (Stefan Zweig: *Verden af i går*, for blot at nævne et eksempel). Hele vejen gennem århundredet efter 1914 har den ligget kun langsomt svindende i menneskenes sind.

Lad da også os unde os selv at dvæle et øjeblik endnu ved den gamle verden, mens dens nat falder på. Hvor meget dens forlis kan sættes i forbindelse med det forræderiske i dens skønhed, får stå hen. Og hvor forræderisk en skønhed end er, er den dog en skønhed. Lad være, at en nøgtern analyse må sætte en grænse for nostalgien, den kan dog ikke helt betage den sin berettigelse. Lad være, at den gamle verden var skønnere at skue end at granske, dens skønhed var dog gribende – aldrig at glemme.

Der er et fællesskab mellem det, et menneske må kræve af sin tilværelse, og det, man må kræve af et kunstværk såsom en novelle eller et skuespil: Der må

begge steder være visse gennemgående træk, være en vis konsekvens i forløbet. Der må være en sammenhæng mellem midler og mål i livet, som der må være det mellem oplæg og fortsættelse i kunstværket. Der må være en stabilitet i livets vilkår, ligesom der må være det i kunstværkets stil og virkemidler. Alt efter sin smag kan man kræve en strammere eller mindre stram komposition, helt kan den ikke undværes. Menneskets liv er som en kæde af kunstværker, store og små handlingsforløb inde i hinanden. Mens nogle kan være ganske mislykkede, ganske svigte over for kravene, vil andre være mere velkomponerede: Der vil være harmoni mellem forskellige mål, og overensstemmelse mellem stræben og resultater. Og de betingelser, hvorunder der handles, vil udvise et vist mål af stabilitet, tilstrækkeligt for et konsistent engagement og meningsfulde resultater.

Det 19. århundredes verden gav plads for disse krav – bedre end verden af i dag, hvor en metode, der er god en dag, kan være forældet den næste, og hvor normerne til stadighed betvivles og trues af forkastelse. I den gamle verden turde man tro på et roligt fremskridt uden at finde det skræmmende. På dens velforankrede baggrund lod enhver begivenhed sig udskille fra det faste, dermed først og fremmest opleve, dernæst vurdere. Man kunne tro på det absolutte, en tro, der længe, skønt uberettiget, bestod også i filosofiens og videnskabens verden. Verden var som underafkølet vand, der kun forbliver i sin tilstand, hvis det ikke forstyrres. Endnu var den ikke rystet ud i forvirrende og foruroligende relativitet. På en ubetvivlet, absolut legitimitets grundlag lod det illegitime sig identificere og fordømme. Spillet fulgte sine regler, så det var en fryd at se derpå.

Det gjaldt også det store diplomatiske spil, fængslende for både aktører og tilskuere, og udspillet åbenbart uden at nogen, måske bortset fra nogle få, rigtigt gjorde sig dets dødelige karakter klart.

*

Endnu i 1914 gik det 19. århundredes veldrejede vaudeville på Europas teater – ikke at ligne med et letbenet skuespil, men med et i det væsentlige harmløst, samtidig fyldigt og positivt, måske i længden lidt kedeligt. Da skifter scenen pludselig – noget stort og betydningsfuldt er ved at ske, betagende mere end

frygtindgydende, overvældende, men dog i begyndelsen rummeligt i handlingen, muligt at forklare ud fra dens forudsætninger. Langsomt, af mange først langt senere, anes det, at det er stykket selv, der er ved at gå i opløsning, dets lovmæssigheder fortoner sig, dets illusioner brydes. Forestillingen går mod sit bratte og forvirrende endeligt.

Tæppet faldt den 1. august 1914. Da solen gik ned den aften, var Europa i krig. Scenelyset var slukt for evigt for dette skuespil, så skønt, så uforglemmeligt: Den Gamle Verden.

2. Nationalismen

Den politiske opbygning af Europa var i tiden op mod 1914 helt baseret på nationerne. Disse, forstået som suveræne, velafgrænsede politiske enheder (ikke nødvendigvis samlede, etnisk homogene områder) var på en gang spillets instrumenter og stærke følelsers genstande. Man var dengang – som til dels endnu – tilbøjelig til at føle, at strukturen ikke kunne være anderledes.

Tidligere tiders historie viser imidlertid en langt mere kompliceret situation. Dette har navnlig ytret sig på to måder: dels ved en vekslende, sommetider forvirrende natur af suverænitetensgrænserne, dels ved en vis brydning mellem enkeltstatsopbygning og rigsenhed. Et kort historisk vue vil belyse det nærmere:

*

Da det vestromerske rige opløstes omkring år 500 e. k. efterlod det sig en fragmenteret og uoverskuelig struktur. Den magt, der engang så bydende udgik fra Rom, var sygnet og svundet, og trådene, der i Romerrigets velmagtsdage samledes stramt i kejserens hånd, var gennem en lang udvikling slappede og til sidst slupne. Romerrigets sidste tid var præget af stigende kaos. Medafgørende for udviklingen var et stadigt fald i befolkningstallet kombineret med betydelig befolkningstilvækst i de omgivende områder, hvis menneskemasser mere og mere uimodståelige trængtes ved rigets grænser og i stigende grad gjorde sig gældende også indenfor. Efterhånden lod det sig ikke mere regere samlet.³ Den sidste vestromerske kejser, Romulus, afsattes år 476 e. k. Efter en forvirret periode, hvor den østromerske kejser formelt var hersker over hele det gamle Romerrige, men reelt slet ikke, ophørte kejsermagten ganske for Vesteuropas vedkommende på nær i nogle få midt- og syditalienske områder.

*

Skønt enhver samlende magt således var forsvundet, synes dog tanken om den universelle hersker stadig at leve. Den spores langt, langt op gennem Europas historie, en opfattelse af et over helheden rådende styre som en selvfølgelighed,

3) Det er omtvistet hvor stor en rolle den negative befolkningsudvikling spillede for Romerrigets endeligt. Spørgsmålet om dets årsager er i det hele taget en kompliceret sag, der ikke skal diskuteres nærmere her.

en forestilling arvet fra Romerriget, skabt og fæstnet i dets femhundredårige evighed. Og tanken giver sig lejlighedsvis udslag, til visse tider ganske konkret, til andre mere fiktivt. Karl den Stores rige, Frankerriget, hentede således en vis legitimitet i denne forestilling. (Karl blev af paven kronet til kejser år 800). Dette riges sammenbrud (år 843) var et afgørende skridt bort fra enhedsrigets idé i retning mod nationalstaternes. Efter visse historiske opfattelser skriver nationalstaternes Europa sig netop fra dette tidspunkt. Alligevel kan man fortsat iagttage brydningen mellem de to idéer.

Tanken om enhedsriget blev dog efter Frankerrigets fald i det væsentlige indskrænket til Centraleuropa og gav sig ofte kun symbolske udtryk, var vekslende i styrke og betydning, gled dog aldrig helt ud af bevidstheden. Den gjorde et fremstød ved dannelsen (år 962) af det tysk-romerske rige, der endda i sit navn bar en påstand om det hellige romerske riges fortsatte eller fornyede eksistens. Det blev dannet som en stat, men udviklede sig til et overordentligt løst forbund med udviklede, til dels dynastisk bestemte indbyrdes afgrænsninger. Som arvtager efter Romerriget, vestens universalrige, blev det en fiktion, men en ganske interessant fiktion. Efter denne var de talrige, ofte mægtige, suveræne riger, der lå uden for kejserens område og udgjorde det meste af Europa, som store planeter, afstødt fra den centrale sol, der selv levede videre i form af en afkølet tåge med svært erkendelige grænser og i et årtusind uden vilje til gennem kontraktion at opnå fornyet ophedning og sikker identitet.

*

Europa var igen en tid tæt på universalriget under Karl den 5., habsburgsk hersker og kejser over det tysk-romerske rige – ikke så meget ved, at dette rige var blevet styrket, som ved, at de af ham og hans familie kontrollerede lande, nogle i, andre uden for riget, efterhånden var mangfoldige og dertil mægtige. Juvelen blandt dem var Spanien med dets rige kolonier. Det var Karls inderlige ønske at samle Europa, ja verden til ét. Men hans bestræbelser brød sammen på grund af den i tiden stadig mere ukontrollerbare strid mellem protestanter og katolikker og på grund af fyrsters og kirkepotentaters personlige ambitioner og rænkespil. Han abdicerede skuffet, efterladende en verden splittet i dyb religiøs strid og

den habsburgske magt delt mellem to af familiens grene – enhedsriget igen reduceret til en fiktion.

Og her har vi, hvad der i århundreder skulle rumme årsagerne til Europas konflikter og blive drivkræfterne bag dets krige: religiøse konflikter og fyrstelige familiebånd – sidstnævnte med det mægtige spillerum, der fulgte af deres indviklede forgreninger. Og nationerne – ja, deres afgrænsning og tilhørsforhold var interessant som et motiv i dynastiernes rivalisering og en kilde til deres magt, men de besad selv kun liden appel til fantasien. Det menige folk var indifferent over for, hvilken stat de hørte til, og hvilken hersker, de stod under – kunne vel knap nok holde rede på det, efterhånden som riger samledes og skiltes i takt med ægteskaber og arvedelinger. De sproglige, de kulturelle og de dybe religiøse skillelinjer var allerede i nogen grad indbyrdes forskellige, og de var slet ikke sammenfaldende med suverænitetensgrænser, der igen var noget helt andet end rigsgrænser. Staterne var for almindelige mennesker administrative enheder, praktiske, ja uundværlige som sådanne, men sådanne enheder, ofte af flere kategorier, er normalt noget meget prosaisk og ikke i deres natur bevægende for stærke følelser, navnlig ikke når deres grænser går på kryds og tværs af hinanden alt efter kategori.

*

Denne beskrivelse er dækkende for situationen langt op i 1700-tallet. Napoleonstiden og årtierne forud for den så imidlertid en vækst i de nationale stemninger. Årsagerne er mange. Napoleon selv – skønt med et ganske andet sigte – gjorde sit dertil. Han havde intet at erindre mod et universelt kejserdømme – tværtimod – men det skulle være med ham selv og hans efterkommere på tronen, og han ville vide at sikre sig mod andre ideer. I 1806, et par år efter at han selv havde taget titel af fransk kejser, gennemtvang han oprettelse af Rhinforbundet og dermed de vesttyske staters udtræden af det tysk-romerske rige.

Hermed lod ikke engang fiktionen om dette rige sig opretholde. Tysk-romersk kejser var Franz 2. af huset Habsburg-Lothringen, hersker over Østrig og de øvrige habsburgske besiddelser i Centraleuropa. Han stod således over for en titelmæssig forringelse. Denne snusfornuftige mand havde dog for længst ta-

get sine forholdsregler. (Allerede i 1803 var der i det tyske område sket ændringer, der delvis indebar rigets opløsning). Som hersker over Østrig havde Franz hidtil kun været ærkehertug. Herudover førte han titel af konge af Bøhmen og konge af Ungarn plus en længere remse af fyrstelige titler. Men i 1804 tog han titlen kejser af Østrig (som Franz 1.) og sikrede sig dermed mod den truende degradering.

Samtidig havde han skabt overensstemmelse mellem sin titel og sin faktiske magt. Hans suverænitetssområde var blevet en veldefineret enhed omend stadig en flerhed i sproglig og kulturel henseende.

Titlen som kejser af det hellige romerske rige blev aldrig forsøgt genoplivet. Napoleon havde etableret sig som kandidat til den universelle herskertrone. Når han nogle få år senere lod sin søn benævne konge af Rom, har det sikkert været for at befæste denne kandidatur og sætte en prop i det rør, hvorigennem tanker om andre kandidater skulle kunne flyde.

Men Napoleons egen griben efter verdensmagten blev en kortvarig, skønt opsigtsvækkende episode i historien. Ved hans fald var hans eget imperiums Sct. Hans-orm slukket i sin glød, og det næsten årtusindgamle tysk-romerske riges mønede eg var segnet, resterne spredt. Feltet var ved at blive ryddet for et enkeltstaternes Europa.

*

Også på anden måde fremmede begivenhederne nationens rolle i menneskenes sind. Et eksempel er udviklingen i Rusland. Zaren havde i 1812 – i sit riges stund af yderste fare – appelleret til fædrelandskærligheden og samtidig fået vakt dens dystre følgesvend, fremmedhadet. Franskmand bosat i Rusland som skikkelige handelsfolk – mennesker, der aldrig havde drømt om at blande sig i politik – blev fængslet og mishandlet. Adelen, der var opdraget af franske guvernanter og beherskede fransk bedre end russisk, pålagde sig selv at tale russisk indbyrdes. En selskabelig bødekasse stod parat til den, der forglemte sig. De nationale bånd, der bandt russisk adel og underklasse til hinanden, syntes en tid stærkere end de ellers så solide tråde, der knyttede den europæiske overklasse sammen og gjorde den ens i kultur og moralopfattelse. Noget tilsvarende skete overalt i Europa.

Væksten i nationalfølelse blev dog ikke alene skabt af tidens politiske udvikling og de af krigene affødte psykologiske tilstande. Den har dybere rødder, er en almindelig kulturstrømnings afgrøde. Blot har vækstbetingelser været særlig gunstige under de beskrevne forhold. Og krigene har vel dertil givet – hvad ovenstående blot er et enkelt eksempel på – de nationale stemninger en negativ drejning af had og foragt mod fremmede, til forskel fra smuk nationalfølelse, der er en positiv, poetisk stemning sublimeret af hjemlandets, måske nok så beskedne, dog inderligt vedkommende, skønhed.

*

Den første – måske den eneste – uundværlige betingelse for, at et begreb kan blive en kilde til affektion, er, at det er enkelt og klart forståeligt. Og det var just det, nationalbegrebet var i færd med at blive, også i Centraleuropa. Op gennem det 19. århundrede blev den statslige struktur stadig mere skarptegnet og klar, og i takt hermed fik nationalstatsidealet større og større tiltrækningskraft. Italien samledes til ét kongerige i 1861-62. Denne begivenhed og oprettelsen i 1871 af det langt større tyske kejserrige, ganske vist stadig en myriade af fyrstendømmer fra kongeriger til grevskaber, men nu med føderativ myndighed samlet hos kejseren, skabte for snese af millioner mennesker appellerende samlingspunkter, genstande for loyalitet og dyrkelse. Uklare og komplicerede arveforhold og tilfældige personalunioner kunne ikke mere forplumre vandene. Fyrsterne tilhørte nu ligesom præsidenterne nationerne. Der var identitet mellem troskab mod monarken og affektion for nationen. Deres symboler og ceremonier i al deres mangfoldighed var fælles. Nationen var skøn at skue. Den kunne begejstre. Det var muligt at opstille vældige loyale værnepligtshære og at engagere befolkningerne for landets sag. Og for statsmændene var nationerne enkle såvel som mægtige brikker i det sindrige storpolitiske spil.

*

Denne udvikling i retning af synlige og veldefinerede nationalstater bragte imidlertid med sig en kedelig skævhed, hvis konsekvenser blev så meget større,